

ZOBORALJA TELEPÜLÉSNEVEINEK VIZSGÁLATA

Napjaink helynévkutatásában egyre jelentősebb szerepet kap az egyes települések vagy tájegységek helyneveinek rendszerszerű bemutatása, illetve egy-egy jellemző névtípus teljességre törekvő bemutatása. A felvidéki helynévkutatás régóta adósa a magyar névtudománynak, mivel erről a határon túli területről kevés ilyen munka született. PhD-dolgozatom fő célja a közvetlenül Zoboraljához tartozó 15 település helyneveinek mint sajátos szóképzési elemeknek nyelvészeti eszközökkel történő leírása, több szempontú elemzése. Az összegyűjtött történeti és élőnyelvi helynévanyag alapján törekszem feltárni a tájegység névalkotásában szerepet játszó nyelvi eszközöket, a névvé váló lexémákat, lexéma értékű elemeket, azoknak a nevekben megmutatkozó jelentését, funkcióját, alaki szerkezetét. Eljárásom rendszerező jellegű, melyhez nem valamiféle újabb tipológiát szándékozom kidolgozni, hanem korábbi rendszerező munkák módszerét alkalmazom, ezáltal munkám más területek anyagaival is összevethető. Munkámnak egy részletét, a településnevek vizsgálatát mutatom most be.

A magyar névtudomány legeredményesebb területének tarthatjuk a településnevek kutatását, amely szorosan összefonódott a történettudománnyal és a településtörténettel. Nyelvészeti oldalról a helynevek vizsgálatát MELICH JÁNOS, KNEI ZSA ISTVÁN és PAIS DEZSŐ emelték magas szintre, legfontosabb területük a névfejtés, az etimológiakészítés. KNEI ZSA sokrétű névtani tevékenysége közül különösen a településnevek tipológiája, illetve a típusok kronológiai kérdésének tisztázása (KNEI ZSA 1943: I. 111–313; 1960: 19–26), valamint a szemantikailag összefüggő magyar és idegen nyelvű névpárok keletkezésének megfejtése (KNEI ZSA 1944) jelentős. A helynevek történeti tipológiai kutatását KRISTÓ GYULA újította meg (1976), ezáltal árnyalta a KNEI ZSA-féle tipológiai rendszer időhatárait.

Az önelvű névtudomány célkitűzését szem előtt tartva született meg KÁZMÉR MIKLÓS monográfiája (1970), amelyben egyetlen névtípus elemzését vizsgálja: azokat a helységneveket, amelyekben a *falu* köznévi vagy ennek valamilyen változata megtalálható.

MEZŐ ANDRÁS a XVIII–XX. századi helységnévrendszer kialakulását és általános jellemzőit mutatja be monográfiájában (MEZŐ 1982). A szerző a névélettannak természetes nevekre kidolgozott módszerét alkalmazta a hivatalos helységnevekre. Munkájában a településnevek változását, újabbak kialakulását követte nyomon, és kimutatta, hogy a természetes és mesterséges névadás sok lényegi egyezést mutat.

A 90-es években a honfoglalás és az államalapítás kerek évfordulója kapcsán fellendül a történeti helynévkutatás. BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányait az elavult névmagyarozatok, az idejéltúlt nézetek felülvizsgálásának szándéka jellemzi (BENKŐ 1994, 1998). A nevek névtani hitelessége csak a helyek, a személyek és a cselekvéseik viszonya alapján ítéltető meg. A szerző Anonymus nyomán az Árpád-kori Magyarország főként keleti területeit térképezi fel, különösen azokat a helyneveket vizsgálja, amelyek a székelység történetével és eredetével foglalkoznak (BENKŐ 1998). Számos tanulmánya születik az Árpád-kori magyarság nyelvi, nyelvföldrajzi helyzetéről, illetve az ómagyar kori helynevek település- és népiségtörténeti szempontú kutatásáról is.

KISS LAJOS etimológiai kutatásai főként idegen eredetű helynevekre irányulnak, ezen kívül a magyar helynévkincs kronológiai rétegződésének kérdéseivel is foglalkozott a víz-, hegy- és településnevek kapcsán (1997a, 1997b, 1997c), melynek következtében

a magyar helységnevrendszer kialakulásának kezdeteit jóval differenciáltabban mutatta be. Természetesen az ilyen irányú kutatásokat nagyban elősegítette, hogy 1998-ban megjelent GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának IV. kötete is, és a négy eddig megjelent kötet a történelmi Magyarország területének több mint feléhez ad biztos adatokat a kutatók számára. A történeti forrásirodalmat gazdagították fiatal debreceni kutatók, akik az utóbbi időben több régi vármegyénk történeti-etimológiai helynévszótárát tették közzé: Győr vármegyét (BÉNYEI-PETHŐ 1998), Abaúj és Bars vármegyét (TÓTH 2001), valamint Borsod és Bodrog vármegyét (PÓCZOS 2001).

A történeti helynévkutatások alapján megállapítható, hogy az Árpád-kori helyneveknek kitüntetett jelentőségük van, ugyanis a névrendszertani tényezőkből kitűnik, hogy az akkor létrejött helynévallománynak mai helynévrendszerünk szempontjából is meghatározó szerepe van (BENKŐ 1996b, KISS 1996).

Vizsgált területemen, Zoboralján 15 mai és 7 egykori településnév elemzését végzem el jelentéstani és alaktani szempontból. A néhány egykori településnév határnévvé válásával sikeresen lokalizálható a forráskiadványokban eddig csak körvonalazott Árpád-kori település.

1. Jelentéstani rendszerezés

1.1. Természeti nevek

1.1.1. Állatnév

Ghymes < 1113: *Gimes* a m. *gím* 'nöstény szarvas, őz, dämvad rötvad' főnév származéka, s olyan helyre utal, ahol sok a gím. Az 1948. okt. 1-jén hatósági úton megállapított szlk. *Jelenec* a korábbi név tükörfordítása.

Pusztá-Ghymes < A török idők előtt ezen a területen volt a település, a többször feldúlt település néhány kilométerrel délebbre népesült újra.

1.1.2. Növénynév

Geszte < 1232: *Guesta* a m. *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév -e képzős származéka. Jan Stanislav etimológiai fejtegetése bizonytalan, talán a *Gest* 'vendég' szóból ered, s arra utal, hogy a községben más vidékről idevándorolt telepesek éltek (STANISLAV 1948: II. 191). A település jelenlegi szlovák megnevezésében a STANISLAV által megadott etimológiát fogadták el, s 1948-ban hatósági úton megállapított *Hostová* (host' = vendég) elnevezést kapta a község. A névnek a STANISLAV által a szl. *Gost* (< *Gostimir*, *Gostidrag*) szn.-ből való származtatását KISS LAJOS nem tartja meggyőzőnek (vö. KISS 1988: I. 513, II. 260).

Egerszeg < 1326: *Egurzegn* a m. *éger*, N. *eger* 'égerfa' közszo és a *szeg* 'szöglet, sarok, zug' fn. összetétele, s égerfákkal benőtt szögletre, sarokra utal. A *Nyitra*- előtag szintén a hovatartozást jelöli. A mai hivatalos elnevezése (*Jelšovce*) az előtag nélküli alak magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye.

Egri-pusztá < *Egerfalu* egykori település neve maradt fenn a dűlőnévben Pográny határában, szintén égerfás területet jelöl.

A területen a két legjellemzőbb természeti környezetre utaló közszo vált a névadás alapjává. A településnevek forrásait vizsgálva kiderül, hogy *Ghymes* már a területről legkorábban fennmaradt történeti adatok között megtalálható; 1113-ban a zabori bencés kolostor birtokösszeírása szerint a falu a nyitrai várnépeké volt, nem egy személy tulajdonlásához kötődött, ezért válhatott a területre jellemző vadfajta a névadás alapjává. *Egerszegt* először 1326-ban említik, s a nyitrai káptalan tulajdonához, később a nagyszombati

uradalomhoz, illetve az esztergomi érsekséghez tartozott, vagyis mindvégig egyházi birtok volt.

1.1.3. Természeti környezetre utaló név

Pográny < 1075: *Pagran* a szláv R. **Pogor'ane* [t. sz.] 'hegyvidéklakók' hn. lehetett, ezt igazolja a cseh *Pohořany* [t. sz.] hn. is. A település neve a Nagytopolcsánytól (Topolčany) északkeletre fekvő *Nádlány* (*Najdlíce*) 'völgylakók' helynévvel korrelál, s mindkettő magyar hangalakjának kialakulásában a két nyílt szótagos tendencia érvényesül (vö: KISS 1988: II. 171, 357). GYÖRFFY GYÖRGY szerint *Pográny* neve (<**po Gran*) összefügghet a KNIEZSA (1947–49: 27) által is lokalizálatlan *Garam* (*Gron*) helynévvel, melyet Pográny és Szöllős között sorolnak fel (vö. GYÖRFFY 1998: 390).

A település a Zobor–Harancia hegyvonulattól kissé távolabbra esik, de igen tagolt a felszíne. Ezt a jellegzetességét ragadták meg a névadáskor. A környező települések mikrotoponimáinak vizsgálata talán sikeresen lokalizálná az eddig ismeretlen *Garam* (*Gron*) helynevet.

1.1.4. Birtokosra utal

Apáti < *Apathy* a zobori apátság birtokát jelöli, a m. *apát* 'apátság élén álló szerzetes főpap' fn. származéka. A település első írásos említése a XIV. század végéről, az Árpád-kor utáni időből származik. A XVIII. sz.-beli említéskor a többi környékbeli falvakhoz hasonlóan már megkülönböztető előtaggal szerepel.

1.1.5. Foglalkozásnév

Alsócsitár < 1113: *Sitar*, 1246: *Chatar* a szb.-hv. *Štitari* [t. sz.] és cseh *Štítary* [t. sz.] helynevekkel azonos, 'pajzsgyártók' jelentésű, s etimológiailag azonos a *Csatár* helynévvel (vö: KISS 1988: I. 310, 334), eredetileg királyi pajzsgyártók lakták. A *Alsó-* megkülönböztető előtag a Nagytopolcsánytól délnyugatra fekvő *Felsőcsitár*-al van korrelációban.

Nyitragerencsér < 1113: *Grincha*, *Grinchar* az ősszláv **grьmьčarь* 'fazekas', illetve a **grьmьсь* 'kis fazék' származéka, a t. sz. **Grьmьčare* 'fazekasok' átvétele. A helynév arra utal, hogy a falut egykor királyi gerencserek, fazekasok lakták.

Az Árpád-kori, 1113-ból származó első említésű *Gerencsér* ~ *Gelencsér* helynevek feltehetőleg még nem magyar, hanem szláv névadás eredményei. A *gelencsér* főként dunántúli tájszó a *gerencsér*ből jött létre *r > l* elhasonulással (vö. TESZ. I. 1042). A *Nyitra-* előtag a hovatartozásra utal (vö: KISS 1988: II. 260).

Kovácsi < *Koachy* birtoknév a 13–14. században szerepel a koloni Gyanur fiainak birtokai között (vö: GYÖRFFY 1998: 413). Az egykori településnév Kolon és Ghymes határában maradt fenn dülönévben.

1.1.6. Gazdálkodásra utal

Barslédec < 1253: *Leuduch*, *Leduch* az ősszláv **lędo* 'irtványföld' tőből ered, a *Bars-* előtag az egykori vármegyei hovatartozást jelöli (vö: KISS 1988: I. 171).

A település mikrotoponimái között valóban nagyon sok erdőirtásra utaló nevet találunk.

1.1.7. Elkülönülésre utal

Vicsáp < 1239: *Wichap* a cseh R. **vyčapiti se* ~ szlk. R. *vyčapit' sa* 'kicsapódik, különválik, elszakad' igének a postverbaléja, s olyan településre utal, melynek lakói valahonnan elköltöztek, elkülönültek (vö: KISS 1988: II. 761).

1.1.8. Személynév

Alsóbodok < 1228: a *Bodok* helynév puszta személynéből keletkezett magyar névadással. Alapja szláv eredetű lehet, igazolják ezt a lengyel *Bodek* és *Budek* személynévek. Az *Alsóbodok* helynév a Nagytopolcsánytól (Topolčiany) délnyugatra fekvő *Felsőbodok* helynévvel korrelál. A szlk. *Dolné Obdokovce* [t. sz.] második néveleme a korábbi **Břdokovci* alakból származik, s párhuzamos névadás eredményeként jött létre (vö. KISS 1988: I. 75, II. 466). JAN STANISLAV szerint az eredetileg *Bdokovce*, *Bdok* szavak a szlk. *bdiēt* 'virraszt, örködik' tőből származnak, a szóeleji *o* pedig a *v ~ vo* előjáró magánhangzó-tapadásából alakult ki (vö. STANISLAV 1947: 50). Később szlk. személynévre vezette vissza a helynév eredetét (vö. STANISLAV 1948: 101).

Béd < 1235–70, 1322: *Bead* ismeretlen eredetű puszta személynéből (*Bead ~ Beed*) keletkezett magyar névadással. A szlk. *Bádice* [t. sz.] 'Béd' a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye (vö: KISS 1988: I. 182). A települést 1960-ban Menyhével (*Mechenice*) és Szalakusszal (*Sokolníky*) egyesítették *Podhorany* 'hegy alján lakók' néven.

Gethfalu < a *Geth* szn. és a falu utótagból keletkezett a 13. század végén, amikor az üres nyitrai várföldet IV. László *Gethn*-ek és fiainak adományozta (vö. GYÖRFFY 1998: 364–5). A név mára kihalt, csak történeti adatokban találjuk meg, kihalt dűlőnevekben: *Gethfalu*, *Gethfalu-puszta*, *Gethfalvi-erdő*. A külterületi lakott hely ma is létezik, a névhasználók *Baráti*-ként ismerik, ugyanis a terület később az elefánti pálos rendiek birtokába került, s erre utal a mai név.

Kernye < a m. *Kerne* személynévet örzi, az oklevelek 1248-ban említik először (vö. GYÖRFFY 1998: 406), majd a 16. században elnéptelenedik. Dűlőnévben maradt fenn: *Kernyei*, *Kernyei-rét*, *Kernyei-kútika*.

Kolon < 1113: *Colin* puszta személynéből (*Colin ~ Colun*) keletkezett magyar névadással. A személynév alapja az ótörök *qulun* 'csikó' (vö: KISS 1988: I. 769 *Kolon*¹⁻² szócikkei). A szlovák nyelvészek viszont a lat. *colu* 'mocsár' szóból származtatják *Kolon* község nevét. A Zala megyei Kis-Balaton lápos-mocsaras területén Zalakomár község határában is található egy *Kolon* nevű tanya; Soltszentimre és Izsák között pedig létezik egy *Kolon-tó* 'itt-ott nyílt vízfelületű mocsár' jelentéssel.

Puszta-Kolon < Ghymes területén található, az egykori település itt elnéptelenedett, s néhány kilométerrel nyugatra népesült újra.

Lajosfalu ~ Lajosfalva < 1389: *Lajosfalva* A legkorábbi adatok a 14. századból származnak, föltehetőleg az Árpád-kor után alakult település.

Malánta < a szláv **R. Maleta* személynéből származik. Az egykori település *Alsó-* és *Felsőmalánta* részekből áll, ma mindkét egykori település Nyitragerencsér határához tartozik. Dűlőnévben maradt fenn: *Felsőmalánta* (külterületi lakott hely), *Felsőmalánta-puszta*, *Alsómalánta-puszta*.

Menyhe < 1113: *Mechina* a cseh *Měchyně* szn. > *Měchenice* [t. sz.] hn. A 15–16. században cseh nyelvtérületen *měchině* volt a menyasszonyok szokásos megnevezése (vö. KISS 1988: II. 122). Az szlk. *Mechenice* [t. sz.] párhuzamos névadással keletkezett (KNEZSA 1947–49: 29).

Szalakusz < 1113: *Solocus* puszta személynéből származik magyar névadással; vö: 1255/1349: *Zolougoz* szn. (HazOkI. 32); A *Sokolníky* [t. sz.] nevet hatósági úton kapta, melynek téves alapja a szláv **sokolъ* 'sólyom' közszó (vö: KISS 1988. II:

515). A települést 1960-ban Menyhével (Mechenice) és Szalakusszal (Sokolnky) egyesítették *Podhorany* 'hegy alján lakók' néven.

Zsére < 1113: *Sire* a cseh *Žira* szn.-ből alakult, a szlovák *Žirany* elnevezés 'Zsére lakói'-ra utal, s párhuzamos névadás eredménye (vö: KISS 1988: II. 817, 819).

A településnevek többségükben személynévi lexémákból épülnek föl.

2. Alaktani rendszerezés

2.1. Egyrészes településnevek

A zoboralji településnevek használatára főként az egyrészes nevek jellemzőek. Ezért itt a megkülönböztető tag nélküli formájukban szerepelnek.

2.1.1. Tőszók:

Béd, Bodok, Csitár, Gerencsér, Kernye, Kolon, Lédec, Malánta, Menyhe, Pográny, Szalakusz, Vicsáp.

2.1.2. Képzettek:

Ghymes < a m. *gím* 'nöstény szarvas, öz, dámvad rőt vad' főnév -s képzős származéka.

Geszte < a m. *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév -e képzős származéka.

Apáti < a zabori apátság birtokát jelöli, a m. *apát* 'apátság élén álló szerzetes főpap' fn. birtoklást kifejező -i képzős származéka.

2.1.3. Összetételek:

Egerszeg < a m. *éger*, N. *eger* 'égerfa' közszó és a *szeg* 'szöglet, sarok, zug' fn. összetétele.

2.2. Kétrészes településnevek

A települések többsége a történeti forrásokban a 18. századtól és KISS LAJOS etimológiai szótárában is megkülönböztető előtaggal szerepelnek. Arra is találunk példát, hogy településeket összevontak, s így váltak kétrészes nevekké.

2.2.1. Mellérendelők:

Vicsápapáti: Nyitravicsáp és Nyitraapáti települések összevonásakor a két alaptag maradt meg a névben, a hovatartozást jelölő *Nyitra-* előtag eltűnt.

2.2.2. Alárendelők

2.2.2.1. Megkülönböztető jelzős:

2.2.2.1.1. A hovatartozást jelöli: *Barslédec, Nyitrageszte, Nyitragerencsér.*

2.2.2.1.2. Fekvésre utal: *Alsóbodok, Alsócsitár*: Mindkét név esetében tőlük északnyugatra található *Felső-* előtagú helynevekkel korrelálnak. *Alsómalánta, Felsőmalánta*: a nevek egyetlen település nevének differenciálódásával jöttek létre, nemcsak észak-dél megkülönböztetését érzékeltetik a jelzők, hanem a tengerszint feletti magasságot is.

2.2.2.1.3. Pusztulásra utal: *Pusztá-Ghymes, Pusztá-Kolon*. Ezek a települések később más helyen újratelepültek, ezért kapták az egykori helyen jelölt objektumnál a *puszta-* előtagot.

2.2.2.2. Jelöletlen birtokos jelzős: *Gethfalu, Lajosfalu*.

A településnevek legnagyobb százalékban (50%) személynévi lexémákból épülnek föl. A zoboralji településnevek használatára főként az egyrészes nevek jellemzőek. Ezért itt a megkülönböztető tag nélküli formájukban szerepelnek. A települések többsége a történeti forrásokban a 18. századtól és KISS LAJOS etimológiai szótárában is megkülönböztető előtaggal szerepelnek. Arra is találunk példát, hogy településeket összevontak, s így váltak kétrészes nevekké (*Vicsápapáti*). A Zoboraljához tartozó települések néhány

kivétellel honfoglalás koriak. Zömükben magyar névadással keletkeztek. Korai helynévadásunkra jellemző volt az ómagyar korban a puszta személynévekből keletkezett településnév. Az ómagyar kor végén a vidék településeinek zöme elnéptelenedett. Voltak közöttük olyanok, amelyek nem is települtek újra: *Kernye*, *Kovácsi*, *Malánta* külterületi lakott helyként található meg, *Gethfalu* pedig a lakosság kicserélődése után más birtokviszonyt (*Baráti*) nevezett meg a névadásban.

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1994. Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–7.
- BENKŐ LORÁND 1996a. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglalás írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 221–47.
- BENKŐ LORÁND 1996b. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népiségtörténeti kutatásokra. *Névtani Értesítő* 18: 5–14.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* IV. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben XIII–XIX. század*. Budapest.
- KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest.
- KISS LAJOS 1996. A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 964–971.
- KISS LAJOS 1997a. Korai magyar helységnévtypusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 177–185.
- KISS LAJOS 1997b. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 187–197.
- KISS LAJOS 1997c. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok*. I. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–9. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtypusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Budapest. 19–26.
- KRISTÓ GYULA 1976. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica*. Tomus LV. Szeged.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegyék településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- STANISLAV, JAN 1948. *Slovenský juh v stredoveku* I–II. Turčiansky Sv. Martin.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Abauj és Bars vármegye korai ómagyar kori helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.